

HALK KÜLTÜRÜNDE SAĞLIK

Editör: Prof. Dr. Ömür CEYLAN

HALK KÜLTÜRÜNDE
SAGLIK

Halk Kùltüründe Sağlık

Motif Vakfı Yayınları

Sıra No: 21

Editör

Ömür Ceylan

Kapak Tasarımı

Nazile Arda Çakır

Sayfa Tasarımı

Hüseyin Özkan

ISBN: 978-975-9049-34-8

Aralık 2021

Motif Vakfı Adres:

Derviş Ali Mah. Kariye Yaęhane Sk. No:5

Edirnekapı - Fatih - İSTANBUL

Tel: 0 212 531 61 68

Faks: 0 212 635 52 43

Web: www.motifvakfi.com.tr

E-mail: motif@motifvakfi.com.tr

SURİYE TÜRKMEN TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA "DUMAĞI ve DEMREĞİ" KELİMELERİ ÜZERİNE

Atanur ÖZDEMİR
Gaziantep Üniversitesi

Özet

Standart (yazı dili) Türkçeden farklı olarak ağızlar; Türkçenin tarihi geçmişini, eskiye dayalı ses, şekil ve söz varlığını çoğu durumda standart Türkçeden daha iyi koruyan dil verilerini içermektedir. Bu bağlamda ağız araştırmaları Türkçenin arkaik özellikleri hakkında bilgi sahibi olmamız açısından önemli yere sahiptir. Anadolu ağızlarının bir uzantısı olan Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları (STTA)¹, coğrafi olarak Türklerin Anadolu'ya geçiş bölgelerinde (*Türkiye-Suriye sınırı boyunca doğuda Irak'a kadar batıda Akdeniz'e kadar; iç kesimlerde Şam, Hama, Humus bölgeleri*) konuşulmaktadır. Bölge, Oğuz boylarının çeşitliği ile ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çeşitlilik, Suriye Türkmenlerinin dil ve kültürlerine de yansımıştır. Dil-kültür bağlamında milletin kültürel kodlarını taşıyan dil öğelerinin önemi büyüktür. Yani dili oluşturan kelimelerde ya da kelime gruplarında o dili konuşan milletin kültürel kodları ve dünya görüşü yatmaktadır. Bu bağlamda Anadolu ağızları ve STTA'da birer hastalık adı olarak kullanılan "*dumağı ve demreği*" kelimelerinin arka planda taşıdığı kültür (*tedavi yöntemleri, halk inanışları*) ve bu kültürün günümüze ulaşmasında, söz konusu kelimelerin dil-kültür ilişkisi çerçevesinde rolü büyüktür. Bu yazı; "*dumağı ve demreği*" kelimelerinin tarihi lehçelerdeki durumu, yaşadığı çağdaş lehçeler, Anadolu ağızları ile STTA'daki durumu ve bu kelimeler çerçevesinde oluşan kültürel değerler üzerinde durmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları, Dil-Kültür İlişkisi, Hastalık Adları.

¹ Bu yazının ilgili bölümü, TÜBİTAK tarafından desteklenen 117K048 kodlu ve Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti başlıklı proje verilerine dayanmaktadır. Detaylı Bilgi için bk. TÜBİTAK Destekli Projeler Veri Tabanı / Proje No: 117K048 / Yürütücü: Prof. Dr. Hülya Arslan-Erol.

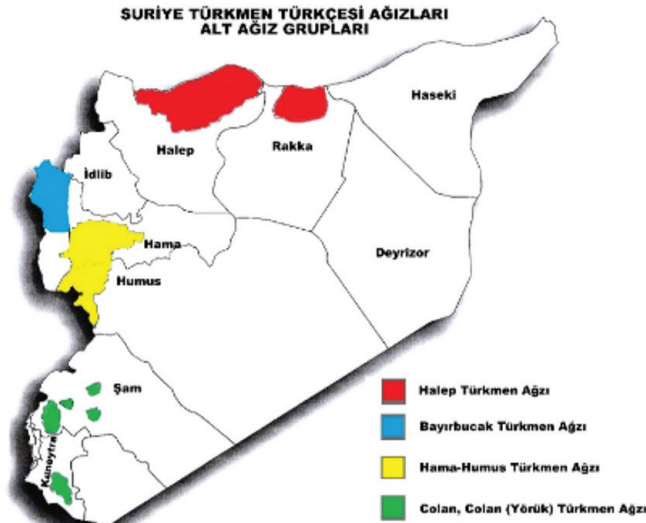
Abstract

Dialects, unlike standard (written language) Turkish, contain linguistic data that preserves the historical background of Turkish, old phonology, morphology and vocabulary better than standard Turkish in most cases. In this context, dialect studies have an important place in terms of our knowledge about the archaic features of Turkish. Dialects of Syrian Turkmen Turkish (STTA), which are an extension of Anatolian dialects, are spoken geographically in the transition areas of Turks to Anatolia (*along the Turkey-Syria border from Iraq in the east; to the Mediterranean in the west; Şam, Hama, Homs regions in the interior*). The region stands out with the diversity of Oghuz tribes. Therefore, this diversity is also reflected in the language and culture of the Syrian Turkmen. In the context of language-culture, language elements that carry the cultural codes of the nation are of great importance. In other words, the cultural codes and worldview of the nation speaking that language lie in the words or phrases that make up the language. In this context, the culture (treatment methods, folk beliefs) carried in the background by the words “*demreği* and *dumağı*”, which are used as disease names in Anatolian dialects and STTA, and this culture has reached the present day through these words. This article aims to dwell on the status of the words “*demreği* and *dumağı*” in historical dialects, the contemporary dialects in which they lived, their situation in Anatolian dialects and STTA, and the cultural values formed within the framework of these words, briefly the language and culture dimension of these words.

Keywords: Dialects of Syrian Turkmen Turkish, Language-Culture Relationship, Names of Diseases.

Giriş

Anadolu ağızlarının uzantısı olan STTA, bugün Suriye-Türkiye sınırı boyunca doğuda Irak’a kadar batıda Akdeniz’e kadar olan bölgede konuşulmaktadır. Ayrıca Suriye’nin iç kesimlerinde Hama, Humus ve Şam bölgelerinde de Türkmen gruplara rastlanmaktadır. Anadolu ağızları ile paralellik gösteren STTA’da Avşar, Kınık ve Salur boylarının dil özellikleri görülmektedir. Bunlar arasında Avşar boyu dil özelliklerini daha çok yansıtmaktadır (Arslan-Erol 2020a: 133-146). STTA’da, *Bayır bucak*, *Halep*, *Colan*, *Colan Yörük* ve *Hama-Humus* olmak üzere beş alt ağız grubu vardır. Bayır bucak Türkmen ağızı; Batı Grubu ağızlarının VII. alt ağız grubu ile, Halep Türkmen ağızı; Batı Grubu ağızlarının VII. alt ağız grubu özellikle de Gaziantep ile nazal n sesinde görülen $\tilde{n} > n$, $\tilde{n} > y$ değişimleri ve alınma kelimelerdeki uzun ünlülerin normal süreli ünlüye dönüşmesi yönünden de Doğu Grubu ağızları ile Colan Yörük Türkmen ağızı; Batı Grubu ağızları ile paralellik göstermektedir (Arslan-Erol 2020b: 331-346; Karahan 2014).

Şekil 1 “Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti” projesi Ağız Bölgeleri.
 Detaylı Bilgi için bk. TÜBİTAK Destekli Projeler Veri Tabanı / Proje No:
 117K048 / Yürütücü: Prof. Dr. Hülya Arslan-Erol.

Hama-Humus ve Colan alt ağız grupları da Anadolu ağızlarıyla paralellik gösterirken buna ek olarak Irak ve İran Türk ağızları ile Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinin özellikleri kendini hissettirmektedir. Colan ve Hama-Humus'ta daha fazla olmak üzere STTA'nın genelinde Kıpçakça unsurlardan da bahsetmek mümkündür (Korkmaz 2013: 191; Arslan-Erol 2020a: 133-146).

Türkçenin arkaik özelliklerini ve eskiye dair kelime hazinesini barındıran ağızlar, Türkoloji'de önemli bir yere sahiptir. Birçok Türk boyunun yurt tuttuğu Anadolu ve Suriye coğrafyası, bu boylara ait dil özellikleri açısından zengindir. Tarihi süreç içerisinde yaşanan göçler, iskân politikaları ve alınan siyasi kararlar neticesinde boylara ait dilsel özellikler karışmış durumda olsa da yapılan çalışmalar sayesinde boyları birbirinden ayıran dil ölçütleri kısmen tespit edilerek arkaik söz varlığına ulaşılmaktadır. Türkler tarih içerisinde çeşitli milletlerle etkileşime girmişler, bu da Türkçeyi ve Türk kültürünü her alanda etkilemiştir. Etkilenme zaman zaman üst sınırlara ulaşırken bazen de dönemin aydınlarının ve devlet adamlarının (*Yunus Emre, Aşık Paşa, Karamanoğlu Mehmet Bey* vs.) desteğiyle Türkçe ve Türk kültürü ön plana çıkmıştır. Dil ve kültür etkileşimleri insan müdahalesinin çok da mümkün olmadığı bir doğaya sahiptir. Yani dönemin prestij kültürü ve prestij dili ön plana çıkarak etki alanındaki dilleri ve kültürleri etkilemektedir. 11. yy. itibarıyla İslam dini ve kültürüyle tanışan Türkçe, her alanda Arapça ve Farsçadan etkilenmiştir. Söz varlığı açısından Eski Türkçede kullanılan kelimelerin bir kısmı yavaş yavaş unutulmaya başlamış, yerlerini Arapça ve Farsça kelimelere bırakmıştır. Bu bağlamda inceleyeceğimiz *dumağı* (nezle, grip) ve *demreği* (deri hastalığı, egzama) kelimeleri, Eski Türkçeden beri hastalık adı olarak kullanılmış, İslam'ın kabulünden sonra kullanım alanı daralmış ancak Anadolu ağızları ve STTA'da yaşamaya devam etmektedir. Tabii bu kelimelerin sınırı sadece Oğuz Türkçesiyle de sınırlı değildir, hemen her Çağdaş Türk lehçesinde yaşamaktadır.

Kelimelerin günümüze ulaşmasında, dil ile kültürün ve bunlar arasındaki ilişkinin önemli bir işlevi vardır. Çoğunlukla birbirine yakın tanımları olan kültür, en genel haliyle; bir milletin din, ahlak, hukuk, akıl, estetik, dil, ekonomi ve fen hayatlarının bütünüdür (Gökalp 2014: 28). Kültürün temelini oluşturan ve geçmişten günümüze değin birikmiş olan kültürü bazen en eski haliyle bazen de diğer milletlerin kültürlerinden etkilenmiş biçimde günümüze ulaştıran dil, kültürün bir taşıyıcısıdır. Milletin zihninde oluşan duygu ve düşünceler, bunların çerçevesinde oluşan uygulamalar, inanışlar, ananeler vs. dilin hazinesini oluşturur ve dil kendi kuralları çerçevesinde gerek sözlü gerek yazılı olarak bunları nesilden nesle aktarmaktadır (Kaplan 1983: 186; Göçer 2012: 50-57).

Bahsi geçen her iki kelime, başka dil ve kültürlerle güçlü etkileşimlere rağmen ağızlarda da olsa kendini koruyabilmiş ve çevresinde oluşan kültürel uygulamalar sayesinde günümüze kadar taşınmıştır. Bu kelimelerden biri olan *dumağı* etrafında efsaneler anlatılmış, tedavi için sağaltma yöntemleri geliştirilmiş kimi zaman da bu hastalığın tedavisinde uzmanlaşmış ocaklı kişiler ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde *demreği* kelimesinin etrafında da bir kültürel derinlik oluşturulmuştur. Anadolu’da bu kelimeyle anılan hastalığı tedavi etmek için pek çok dinsel-büyüsel sağaltma yöntemi geliştirilmiş, *demreği/ temre* ismiyle anılan ocaklar mevcut olmuştur (Genç vd. 2019: 3; Ateş 2015: 133). Dil ve kültür, birbirinin tamamlayıcısı olan bu iki unsur şüphesiz birbirinin taşıyıcısı durumundadır. Dilin, milletin kültür kodlarını taşıdığı gibi kültür de dil öğelerini taşımaktadır. Nurettin Demir’in Tuva Türkleriyle ilgili yaptığı bir araştırmada Tuva Türk kültürü içerisindeki bazı kültürel öğelerin belirli kelimeler ile kodlandığı ve bu kelimelerin o kültür ögesinin taşıyıcısı olduğu öne sürülmüştür. Ayrıca kültür ögesini üstlenen kelimeyi, taşıdığı inanış ve uygulamayı anlamak için Tuva Türk kültürüne hâkim olmak gerektiği belirtilmiştir. Araştırmaya göre Tuva Türklerinde yeni doğan çocuğa emzik yerine emmesi için verilen kudruk “kuyruk yağı” kelimesi, bu kültürel uygulamanın bir kodu olmuştur (Demir 2017: 33-47). Bu bağlamda, Türkçenin en eski kelimelerinden biri olan *dumağı* kelimesi, Isparta’da “dumağı deliği” adını taşıyan bir mekâna bağlanmış ve bu bölgede bir halk efsanesinin adı olmuştur. Soğuk algınlığı, grip, nezle vb. hastalıkların görülmesi durumunda, sağaltıcı özelliğe sahip delikli bir taş içinden geçilerek uygulanan bu halk hekimliği yöntemiyle *dumağı* kelimesi bu kültürel uygulamanın kodu olmuştur (Genç vd. 2019: 3). Anadolu ağızları ve STTA’da kısmen yaşayan ancak standart dilde (yazı dili) büyük ölçüde unutulmuş olan, yerini *nezle/ gripin* aldığı *dumağı* kelimesi, kültür vasıtasıyla bu bölgeye taşınmıştır. Dilsel işlevini yitirmiş olsa bile yani *nezle/ gripin* yerine aktif bir şekilde kullanılmıyor olsa da kültür vasıtasıyla bu bölgede yaşamaktadır. Aynı şekilde *demreği* kelimesi de çeşitli uygulamalar etrafında, Türkçe içerisinde kültürel bir kod olarak yaşamaya devam etmektedir. Gelecek nesle de kodlanmış oldukları kültürü ve kendilerini aktarmaları kuvvetli bir ihtimaldir. Özetle dil-kültür ilişkisi bu kelimelerin günümüze ulaşmasında işlevsel bir rol üstlenmiştir.

1. Dumağı (dumagi/ dumagu/ tumagi/ tumagu)

Dumağı kelimesi Eski Türkçeden beri kullanılagelen, günümüz Anadolu ve STTA’da soğuk algınlığı, nezle ve gribe ifade eden bir hastalık adıdır. Türkiye Türkçesinin yazı dilinde bulunmamakla birlikte çağdaş Türk lehçelerinin hemen

hepsi ile Anadolu ve STTA’da yaşamaktadır. Anadolu ağızları ve STTA’da genel olarak Arapçadan geçmiş olan *nezle*’yi ifade etmektedir. Kelimenin tarihi seyrini dikkate aldığımızda, Köktürk dönemine ait yazıtların muhtevassından olsa gerek tespit edilemeyen kelime, Eski Uygur Türkçesiyle birlikte karşımıza çıkmaktadır. İslam’ın kabulünden sonra özellikle tıp içerikli metinlerde karşılaştığımız kelimenin gerek Kıpçak sahası tıp metinlerinde gerek 14-17. yy Anadolu sahası tıp metinlerinde Arapçadan geçme *zükâm nezle*, *nâzile* ve *nevâzil* kelimeleriyle birlikte sık sık kullanıldığı tespit edilmiştir (Kültürel 2020: 2437-2446; Doğan 2017: 37-57).

Kelimenin kökenine bakıldığında, Eski Türkçede soğuk anlamına gelen *tum* kökü ve bu kökün üzerine gelen +a-gu yapım ekleriyle türediği görülmektedir (Clauson, 1972: 505). Bu kökten türemiş olan tumlı- (soğumak), tumlıg (soğuk olan, soğuk), tumlit- (soğutmak), tumluglan- (soğuk kabul etmek, soğuk davranmak ve surat asmak) şeklinde isim ve fiil varyantları vardır (Ercilasun, Akkoyunlu 2015: 899-900). Ayrıca dumlupınar (tum+lığ + pınar *soğuk su*) kelimesinin de bu kökten geldiği düşünülmektedir.

Eski Uygur Türkçesi sözlüklerinde (Caferoğlu 2011: 252; Wilkens 2021: 756), *tumağu* şeklinde geçen kelime için *nezle* anlamı verilmiştir.

-Tumağu bolup kidmeser soğun sakalı sadun sakalı birle sokup sağ yağka yoğurup işleser alku tumağuka yaraşur (Rachmati 1930: 12). (Dumağı eğer geçmezse soğan ve sarımsak özü ezilerek tereyağı ile yoğrulup işlevsel hale getirilirse bütün dumağıya iyi gelir.)

Karahanlı Türkçesi döneminde de *tumağu* şeklinde geçen kelimenin *ingi* ve *nezle*’yi ifade ettiği belirtilmiştir (Ünlü 2012: 829).

Orta Türkçe döneminde sıkça karşımıza çıkan kelime; Kıpçak dönemi sözlük ve gramer kitapları olan Codex Cumanicus, El-İdrak Haşiyesi ve Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye adlı eserlerde *dumağı* (İH), *tumağı* (TZ), *tumav* (TZ), *tumov* (CC) şeklinde *nezle*’yi ifade etmek için kullanılmıştır (Toparlı 2007).

Kelime, Harezm Türkçesi döneminde İbni Mühennâ Lügati’nde *tumağı* şekliyle geçmiş ve *nezle* anlamı verilmiştir (Ünlü 2012: 606).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde özellikle tıp içerikli metinlerde sıkça kullanılan kelimenin, söz başı t->d- değişikliğine bağlı olarak d’li şekilleri de ortaya çıkmıştır (*dumağu*, *tumağı*, *tumağu*). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde öksürük anlamıyla da kullanılan kelimenin Tarama sözlüğünde verilen örnekleri şöyledir:

-*Ve miydeyi yavuz hıtlardan arıtır ve süddeyi açar ve **dumağuyu** دوماغوی giderir.*

-*Gün ağıllansa çok ola uğru dir*

*Nezle, sürfe, **dumağu** دوماغو hem ağrı dir.*

-*Ve anı yimek ile **tumağı**ی طوماغی giderür, göze çekseler nâfi'dür.*

-*El-emsah (Ar.): Zükâm, Türkçe **dumağı** طوماغی derler.*

-*Öksürük, **dumağu** دوماغو eger dogduguna yakın olursa, ilacı oldur kim...*

-*Ez-zükam (Ar.): Başa soğuk geçip **tumağu** طوماغو olmak.*

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde, Türkiye Türkçesi yazı dili ve Türkçenin uzak lehçesi olan Çuvaş Türkçesi haricinde hemen hepsinde geçmekte olup Eski Türkçedeki anlamını (soğuk alınlığı, nezle) genel olarak korumuştur.

Oğuz Grubu

Gagavuz Türkçesi: *duma* Nezle, nezle olmak (Baskakov 1991: 83).

Türkmen Türkçesi: *dümev* Nezle, soğuk alınlığı, grip. “dümeve ğarşı derman – nezleye karşı ilaç.” Kelimenin Türkmen Türkçesinde yapım eki alarak fiilleşmiş varyantı da mevcuttur: Dümevle-: Soğuk almak, nezle olmak, gribe tutulmak (Tekin vd., 1995: 181).

Azerbaycan Türkçesi: *tumov* Dumağı, zükam/ tumovlu: Nezleli. Ayrıca Arapçadan geçme zökem de dumağı anlamıyla kullanılmaktadır (Akdoğan 1999: 747-833).

Kelime Karluk ve Kıpçak grubunda Eski Türkçedeki gibi t’li şekilleriyle yaşamaktadır.

Karluk Grubu

Özbek Türkçesi: *tumov* Nezle, nezle olmak (Üşenmez vd., 2016: 462).

Yeni Uygur Türkçesi: *tumu* Grip. “tumu tegmek” grip olmak (Necip 2008: 426)

Kıpçak Grubu

Kazak Türkçesi: *tumav* Grip, soğuk alınlığı, nezle “tumav tiyü” nezle olmak. Kelimenin yapım eki alarak tumavrat- (soğuk almak, üşütmek, grip olmak) fiil şekli ve tumavratkış (sık sık grip olan, kolayca soğuk alınlığına yakalanan kimse) gibi isim varyantları da bulunmaktadır (Koç vd., 2003: 554).

Tatar Türkçesi: *tomav* Nezle, soğuk alınlığı (Öner 2015: 481).

Başkurt Türkçesi: *tınav* Nefes yollarının iltihaplanıp şişmesiyle oluşan hastalık. *tınavla-* (Nefes yolları şişerek hastalanmak) fiil şekli de vardır (Özşahin 2017: 608).

Altay, Hakas gibi Kuzeydoğu Türk lehçeleri sözlüklerinde geçen ve hastalık vb. anlamlara sahip olan *timu*, *timuu*, *timo*, *tıbaa* ve *tumaa* kelimelerinin de Eski Türkçe *tumağı* kelimesi ile ilişkili olduğunu ve aynı kökten geldiğini düşünmekteyiz.

Altay Türkçesi: *timu/ timuu* Hastalık. *tımula-* “hasta olmak (Gürsoy-Naskali, Duranlı 1999: 176).

Hakas Türkçesi: *timo/ tıbaa/ tumaa* 1. hastalık, rahatsızlık, keyifsizlik. 2. salgın, nezle. *tımora-* “hastalanmak” (Gürsoy-Naskali vd., 2007: 503).

Ayrıca *dumağı* kelimesi Türkçenin uzak lehçesi olan Yakut Türkçesinde de *tumuu* nezle şeklinde yaşamaktadır (Vasiliev 1995: 202).

Kelimenin Moğolca ile ilişkisine bakıldığında Moğolca – Türkçe sözlükte, *tomugu(n) / tomyy/ tomuu* şeklinde geçmekte olup soğuk, üşütme, soğuk algınlığı, nezle, grip ve iltihap anlamlarına gelmektedir (Lessing 2017: 978).

Kelime Anadolu ve STTA’da çeşitli ses değişiklikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Anadolu ağızları içerisinde Derleme sözlüğünden tanıklananlar şöyledir:

duma/ dıma/ dımağ/ dımağı/ dımağu/ dima/ dimağ/ dimağı/ domağa/ domağı/ dumag/ dumagi/ dumağ/ dumağa/ dumağı/ dumağu/ dumağ/ duman/ dumo/ dumu/ düma

Daha çok Batı grubu (Karahan 2014) ağızlarında tespit edilen kelime: “1. Nezle, grip, bronşit 2. Öksürük, boğmaca öksürüğü” anlamlarını taşımaktadır.

Kelime, STTA’da genellikle Hama-Humus ve Colan Türkmen alt ağız gruplarında geçmektedir. Soğuk algınlığı için grip, nezle ve *dumağının* dışında Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanılan *ri’şe* (reşe, reşşih) de kullanılmaktadır. Hastalığı tedavi etmek için de genellikle Anadolu’da kullanılan nane, limon vb. ile yapılan sağaltma yöntemleri uygulanmaktadır.

-Peki nezle olmaya ne diyorsunuz? ²

² Verilen örnekler 117K048 kodlu proje verilerine dayanmaktadır. Detaylı bilgi için bk. “Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti” Yürütücü: Prof. Dr. Hülya Arslan-Erol. <https://app.trdizin.gov.tr/proje/TWpFMU1qazU/suriye-turkmen-turkcesi-agizlari-tespiti>

-çocuK **dumağı** oluK dërler, doğrı, buñnu aKıy deller meselâ. (s. 1362)

-*Gribe ne diyorsunuz?*

-reşe. rahmatlıK anam söyler, **dumağı** derdi. (s. 1433)

-*Siz gribe başka bir şey der misiniz? Mesela çocuk üşütmüş, burnu akıyor, ne dersiniz buna? Tedavi için neler yaparsınız?*

-**dumağı** oldu, reşşihleyiK. KõruK lëmun, súy. K̇aynadırñıK, sowwuduñuK, içer. KõruK şeker bir K̇aşıK genne, içer genni. (s. 1327)

-*Gribe ne diyorsunuz? Grip olunca ne yaparsınız?*

-**dumağı** oluğum. nane, melsa Ėıyımızda wař suriyede, siz bõrda yoK. bõrda babatya var. melisa lezzeti fazla babatyadan. naneli, kemmün, yensün wař gene Ėıyımızda siz bilmezsiniz yensünü. çocuKlar için. (s. 696)

-*Hastalık isimleri neler?*

-sayrı, şey meselen, Ėırip, **dumağı** yani Ėırip. **dumağı** Ėırip kimi yani ordan su aKıya heyle. sümsürük, çõKların sümsürüksünü sil diyelle. (s. 802)

2. Demreği (Demregi/ Demregü/ Temregi/ Temregü)

Demreği kelimesi Türkçe sözlükte “*temriye*” madde başıyla geçmekte olup “Deride yer yer küme durumundaki birtakım kabartılarla kendini gösteren hastalık ve kara yosunu” anlamları verilmiştir (Parlatır vd., 1998). Eski Türkçeden beri kullanımda olan kelime bugün Anadolu ve STTA’da Türkiye Türkçesi yazı dilinden daha aktif kullanılmaktadır. Kelime Türkçe sözlükte geçse bile kullanım alanı sınırlı kalmış; internet yazını, sosyal medya vb. ortamlarda unutulmaya yüz tutmuş ve yerini Batı dillerinden geçme *egzama* kelimesine bırakmaya meyillidir.

Kelimenin etimolojik sözlüklerdeki anlamlarına bakıldığında genelinde deride oluşan bir tür hastalık, bu hastalığa iyi gelen otun adı ve kara yosunu anlamlarıyla geçmektedir (Tietze 2019: C 8-147; Clauson 1972: 509; Gülensoy 2011: 879). Clauson (1972) ve Gülensoy (2011), kelimenin kökenini *temir* (*demir*) kelimesine bağlayarak bu ismin, üzerine gelen isimden fiil yapan +e ekiyle fiilleştiğini ve fiilden isim yapan -gü ekinin gelmesiyle de isimleştiğini (*temir* +e -gü) açıklamıştır. Clauson, deride oluşan bu hastalığın deride oluşturduğu pürüzlük ve sertleşme nedeniyle yani hastalıklı bölgenin bir nevi demir gibi olması sebebiyle kelimenin kökenini *temir* (*demir*) kelimesine bağlamış ve *temregü* isminin bu kökten geliştiğini belirtmiştir. Aşağıda, kelimenin çağdaş lehçelerde

geçen şekilleri, özellikle de Kıpçak grubu ve Kuzeydoğu grubundaki örnekler (*demirov, temiretki, temirü, temirö*) kelimenin kökeninin *temir*’den geldiği kanısını güçlendirmektedir.

Eldeki mevcut verilerde Köktürk ve Uygur dönemi eserlerinde tanığı bulunmayan kelime, Karahanlı Türkçesiyle birlikte karşımıza çıkmaktadır. Divanu Lugati’t-Türk’te *temregü* şeklinde geçen kelimenin anlamı deri hastalığı olarak verilmiştir (Ercilasun- Akkoyunlu 2015: 215).

Kelime Kıpçak Türkçesi döneminde, Memluk Kıpçakçası eserlerinden olan Kitabu’l-İdrak Li-Lisani’l-Etrak adlı eserde *demregü* şeklinde geçmektedir. Kelimenin anlamı; temriye, uçuğa benzeyen bir tür cilt hastalığı olarak verilmiştir (Toparlı vd., 2007: 58).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde 14 – 16. yüzyıllar arasında özellikle sözlük ve tıp içerikli eserlerde daha çok tespit edilen kelime, Tarama sözlüğünde şöyle geçmektedir.

-*Nikrise ve malihülyaya ve demreğüsü* دمر کوسی olan kişiye faide ede.

-*İstiska, uyuz, demregü* دمر کو gibi...

-*Suğ (Fa.): Demreğü* دمر کو.

-*Peryun (Fa.): Demreği* دمر کی ve kurlağan renci.

-*Palva (Fa.): Demreği* دمره کی illeti ki etibba kuba derler.

-*Ejenç (Fa.): Göz çapağı ve demreği* دمر کی.

Çağdaş lehçelerde de yaşayan kelime, Eski Türkçedeki anlamını korumakla birlikte hastalığın tedavisinde kullanılan otun adı da olmuştur.

Oğuz Grubu

Türkmen Türkçesi: *demrev* Liken, egzama. Gicilevükli demrev “kaşındırıcı liken” (Tekin vd., 1995: 145).

Azerbaycan Türkçesi: *demirov* Temriye (Akdoğan 1999: 187).

Karluk grubunun tarihi lehçelerinde (*Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi*) tespit edilemeyen kelime, bugün bu grubun çağdaş lehçeleri olan Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde de tespit edilememiştir.

Kıpçak Grubu

Kazak Türkçesi: *temiretki* Kaşıntı yapan bulaşıcı bir cilt hastalığı (Koç vd., 2003: 532).

Kırgız Türkçesi: *temirötkü/ temiretki* Tendeki egzama, temriye (Yudahin 1998:724).

Tatar Türkçesi: *timrev* Deri hastalığı, liken (Öner 2015: 477).

Başkurt Türkçesi: *timrev* Deri hastalığı, liken (Özşahin 2017:616).

Kelime, Kuzeydoğu Türk lehçeleri içerisinde Altay, Hakas ve Altay Türkçesinin ağızlarından biri olan Teleüt ağızında yaşamaktadır. Eski Türkçedeki genel anlamını (deride oluşan hastalık) korumakla birlikte anlam genişlemesine uğramış ve hastalığın tedavisinde kullanılan bitkinin adı için de kullanılmaktadır.

Altay Türkçesi: *temirü* Vücuttaki leke, temriye hastalığı (Gürsoy-Naskali, Duranlı 1999: 174).

Hakas Türkçesi: *timirö* Liken, tuzlubalgam. Hakas Türkçesi ağızlarında kelimenin *tirbee<timree<temregü* şeklinde metateze uğramış hali de yaşamaktadır (Gürsoy-Naskali vd., 2007: 511).

Teleüt Ağızı: *temirü* Liken, bir mantarla bir su yosununun ortak yaşamasıyla ortaya çıkan bitki (Sırkaşeva - Kuçigaşeva 2000: 111). Teleüt ağızında hastalık anlamıyla geçmeyen kelime, anlam özelleşmesine uğrayarak bu hastalığın tedavisinde kullanılan bitkinin adı için kullanılmaktadır.

Anadolu ağızlarında kelime hem Eski Türkçe söz başı *t-*’lerin korunmuş şekilleriyle hem de *t>d* değişikliğine uğramış şekilleriyle yaşamaktadır. Kelimenin Anadolu ağızlarında *t-*’li şekilleri çoğunlukla Batı grubu (Karahana 2014) ağızlarının 1. alt ağız grubunda yaşarken *d-*’li şekilleri yine Batı grubu ağızlarının 4., 6., 7., ve 8. alt ağız gruplarında, Doğu grubu ağızlarında ve kısmen Kuzeydoğu grubu ağızlarında yaşamaktadır. Kelime, temel olarak “deride oluşan bir hastalık” anlamını korumakla birlikte anlam genişlemesine uğrayarak hastalığın tedavisinde faydalı olan otun adını ve hastalığı tedavi eden kimsenin adını da karşılamaya başlamıştır. Hakas Türkçesinde de görüldüğü üzere kelimenin Anadolu ağızlarında metateze uğramış (*derme, dermeğe, dermeği*) şekilleri vardır. Anadolu ağızlarında çeşitli ses değişiklikleriyle yaşayan kelimenin Derleme sözlüğünde yer alan şekilleri şunlardır; *demreği, demirönü, demiröyü, demna, demrā, demravi, demrē, demreğe, demreği, demrevi, demriye, demuravi, derme, dermeğe, dermeği / temre, tembere, temire, temirek, temreğe, temreği, temreğu, temreği, temrei, temrek, temreki, temrevü, temreyi, temro ve temroğ*.

STTA’da da tespit edilen kelime, Eski Türkçedeki anlamını korumakla birlikte anlam genişlemesine uğrayarak deride oluşan küçük siğiller için de kullanılmaktadır. STTA’da kelimenin *t*’li şekillerine rastlanmamıştır. *Dumağı* kelimesinde olduğu gibi *demreği* kelimesi de STTA’nın Hama-Humus ve Colan alt ağız gruplarında daha sık görülmektedir. Hastalığın tedavi edilmesinde Anadolu’da görülen geleneksel halk hekimliği uygulamaları kısmen Suriye Türkmenlerince de uygulanmaktadır.

-*Çocukların yüzünde soyulmuş gibi kuru bir şey çıkar.*³

-*demrāgi, demrāgi* dellerdi eyle. çocuĠa *demrāgi* geliĠ. gene önce eskiden bîr ŧi bilmezlerdi yani. zeytinyaĠının biz zeyyit dēfiĠ, sūrtellerdi iŧte ŧuruŧ. yani yeŧillik ne var bunnan yapallardı yani. (s.796)

Deride bir ŧeyler çıkar, kalemle falan çizerler?

-*demreĠi.* yazallar, bîr tene bilir tūkrūĠlel bunu. bēyle olul, geder bu. eŧkek ġeder bes diŧi ġalıyar. (s. 773)

-iŧTe bunu, oĠıyalla bunu, tūfrūĠleyennen abla beyle bu Ġnsan istiyer biyle ġılsan bu. bilir bunu her zaman kenni izeder onu. bilir ya’ni. ũÇ ġŧn izeder, bîr ŧēy ġalmaz. yerinnen bŧyŧŧleŧmeS. erkekse ġalır, diŧiyse egleniye. ya’ni hemen geTmeS bu ġalır, bilmesin nāĠdar. bîr ay, on ġŧn bilmesin nāĠdarda geder bu. (s. 773)

-*Temriye var mı?*

-*demregi* war. yazar genne ŧiŧŧ. (s. 1387)

-*Yazın yüzde bir ŧey çıkar?*

-aĠ olur, bayaz yani. (s. 1575)

-*demregi.* (s. 1575)

-*demregi,* buna ŧehler gene oĠurdu. biz diyerdiĠ genne tūffŧrdi. biz ĠonuŧıyırĠ köyŧn Ġonuŧması. (s. 1576)

-ŧeye de oĠullardı. nasıra da oĠullardı. nasır deyil, nasır kimi. (s. 1576)

³ Verilen örnekler 117K048 kodlu proje verilerine dayanmaktadır. Detaylı bilgi için bk. “Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti” Yürütücü: Prof. Dr. Hülya Arslan-Erol. <https://app.trdizin.gov.tr/proje/TWpFMU1qazU/suriye-turkmen-turkcesi-agizlarinin-tespiti>

-bazı nasıl oğurdu. şeh de deyil bu. birez örgeniğ, oğuyığ ya da bilmiyurum. bir Kaç arpa habbesi tohumu getirir. oğur bunnarı da. yedi habbe mi ney súa Koyucun. bir kötü, pis súa yani. siyah kimi súy. ey der sana yeddi gün, sekkiz gün sora inşalla bir şey galmaz. ama bu elacila getmiy ama. (s. 1576)

3. Sonuç

Bir dilde, dil ve kültür öğelerinin taşınıp sonraki nesillere aktarılmasında dil-kültür ilişkisi önemli bir yere sahiptir. Yazıda bahsi geçen kelimelerin günümüze taşınmasında, bu kelimeler etrafında oluşan kültürel uygulamalar ve inanışların işlevi büyüktür. STTA'da birer hastalık adı olarak kullanılan *dumağı* ve *demreği* kelimeleri, Türkçenin en eski metinlerinden tespit edilmiş olup sonrasında din ve kültür değişikliklerine rağmen çeşitli kültürel uygulamalar vasıtasıyla günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Her iki kelime de STTA'da, Anadolu ağızlarında ve hemen her çağdaş Türk lehçesinde yaşayan arkaik kelimelerdir. Köken açısından *demreği* kelimesi *temir* (demir) kökünün üzerine gelen +e isimden fiil yapım ekiyle fiilleşmiş ve -gü fiilden isim yapım ekiyle de isimleşerek türemiştir (temir+e-gü). Aynı sistemle türeyen *dumağı* kelimesi, Eski Türkçede soğuk anlamına gelen *tum* kökünün üzerine (+a-gu) eklerinin gelmesiyle gelişmiştir. Her iki kelime Eski Türkçedeki anlamlarını korumakla birlikte çağdaş Türk lehçeleri, STTA ve Anadolu ağızlarında anlam genişlemelerine uğramıştır. Sonuç olarak tarihin bir devrinde birlikte yaşayan Türk boyları zamanla değişik coğrafyalara göç ederek birbirlerinden uzaklaşmış olsalar da bugün yapılan çalışmalar, çok eski zamanlarda dil ve kültür ile örülen bağın günümüzde de devam ettiğini göstermektedir.

KISALTMALAR

AR.: Arapça

CC: Codex Cumanicus

FA.: Farsça

İH: El-İdrak Haşiyesi

STTA: Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları

TZ: Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye

KAYNAKLAR

- AKDOĞAN, Yaşar (1999) *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*, Beşir Yayınevi, İstanbul.
- ARSLAN-EROL, Hülya (2020a) “Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti Projesi Üzerine”, *İbn Haldun Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VI*, s.133-146, İksad Yayınları, Ankara.
- ARSLAN-EROL, Hülya (2020b) “Suriye Türkmen Türkçesi Ağız Bölgeleri”, *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*, s. 331-346, Kesit Yayınları, Ankara.
- ATEŞ, Fatma (2015) *Adana Halk Hekimliğinde Ocak Kültü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- BASKAKOV, Nikolay, A., (1991) *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, Çev., İsmail Kaynak vd., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- CLAUSON, S., Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- DEMİR, Nurettin (2017) “Dilbilimsel Alan Araştırmalarının Galsan Tschinag’ın Eserlerindeki Kültürel Öğelerin Anlaşılmasına Katkısı” *Tuva Araştırmaları Tuvaca Varyantların Belgelenmesi ve Tanımlanması*, Grafiker Yay., s. 33-47, Ankara.
- DİLÇİN, Cem (2013) *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, A., Bican, AKKOYUNLU, Ziyat (2015) *Divanı Lugati’t-Türk Giriş-Metin, Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GENÇ, Mustafa vd., (2019) *Isparta’nın Somut Olmayan Kültürel Mirası*, Ed., Bilge HÜRMÜZLÜ, Desen Ofset A.Ş., Ankara.

- GÖÇER, Ali (2012) “Dil Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine” Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, C. 3, S. 729 Eylül, ss. 50-57.
- GÖKALP, Ziya (2014) *Türkçülüğün Esasları*, Anonim Yayıncılık, İstanbul.
- GÜLENSOY, Tuncer (2011) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine vd., (2007) *Hakasça – Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine, DURANLI, Muvaffak (1999) *Altayca – Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.,
- KAPLAN, Mehmet (1983) *Kültür ve Dil*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- KARAHAN, Leyla (2014) *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KOÇ, Kenan vd., (2003) *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2013) *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KÜLTÜRAL, Zuhâl (2020) “Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarındaki Bir Hastalık Adı: Dumağı”, VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, C. II, s. 2437-2446, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- LESSİNG, Ferdinand D., (2017) *Moğolca – Türkçe Sözlük*, Çev., Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- NECİP, E., Necipoviç (2008) *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev., İklil Kurban, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖNER, Mustafa (2015) *Kazan -Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017) *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- PARLATIR, İsmail vd., (1998) *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- RACHMATİ, G., R. (1930) *Zur Heilkunde Der Uiguren*, SPAW, XXIV, I., ss. 12., Berlin.
- SIRKAŞEVA Rymina, L., T., KUÇİGAŞEVA, N., A. (2000) *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Talat vd. (1995) *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Simurg Yay., Ankara
- TİETZE, Andreas (2019) *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Ed., (Nurettin Demir, Emine Yılmaz), Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara.
- TOPARLI, Recep vd., (2007) *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- TURAN, A., Doğan (2017) “Türklerin Dünyasından Uzaklaşan Türkçe Tıp Terimleri: Eski Anadolu Türkçesinden Türkiye Türkçesine”
- TÜRK DİL KURUMU (2009) *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRK DİL KURUMU (2009) *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜNLÜ, Suat (2012) *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- ÜŞENMEZ, Emek vd., (2016) *Özbekçe – Türkçe Sözlük*, Ed. Emek Üşenmez, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, İstanbul.
- VASİLİEV, Yuriy (1995) *Türkçe – Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- WILKENS, Jeans (2021) *Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca - Türkçe*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen.
- YUDAHİN, K., K. (1998) *Kırgız Türkçesi Sözlüğü*, Çev., Abdullah Taymas, C 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.